

ЗАГАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ КАРТОГРАФІЇ

УДК 528.91

Зелінська А. А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РАДЯНСЬКА ТОПОНІМІЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНА СИТУАЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Проаналізовано українську топоніміку населених пунктів та адміністративних об'єктів у них. Визначено, що у незалежній Україні досі переважає радянська топоніміка. Це пояснюється повільними процесами перейменувань на Сході, Півдні та у Центрі країни. За матеріалами розроблено карту.

Ключові слова: топоніміка, перейменування, радянська ідеологія, Україна, закон про декомунізацію.

Вступ. З проголошенням незалежності Україна перегорнула чергову сторінку своєї історії. На новому етапі державотворення постала проблема не тільки реформувати економіку і політичну систему, але й, що не менш важливо, змінити ідеологію, втілену, зокрема, у назвах населених пунктів та адміністративних об'єктів.

Вихідні передумови. Наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, називається топонімікою. Топоніміка – інтегральна наукова дисципліна, яка знаходиться на межі трьох областей знань: географії, історії та лінгвістики [3].

Зараз неможливо точно встановити, коли вперше топоніміку населених пунктів стали використовувати як ідеологічний об'єкт, та беззаперечним є той факт, що цю ідею активно впроваджували

в життя у Радянському Союзі. Масові перейменування населених пунктів у СРСР мали передбачати не лише стирання історичної пам'яті та впровадження культу правлячої партії та її вождів, а й уніфікацію топонімії міст та сіл у межах усього Союзу.

Мета і завдання статті полягають у тому, щоб дослідити, у якому стані знаходиться сучасний топонімікон України з огляду на дві обставини: по-перше, впровадженню протягом 70 років радянізацію назв населених пунктів і, по-друге, два десятиліття існування незалежної Української держави, яка мусила подолати наслідки тоталітарного режиму.

Виклад основного матеріалу. Перейменування населених пунктів було започатковане більшовиками ще в 1920-х роках. Масового ж характеру воно набуло після утвердження культу Сталіна. У країні розпочалися перейменування міст, сіл, вулиць, площ, заводів, фабрик на честь «батька народів». Тоді ж стали поширеними і назви, що прославляли інших партійних і державних діячів таких, як Калінін, Кіров, Куйбишев, Ворошилов, Жданов, Орджонікідзе та інші.

В УРСР налічувалися десятки, якщо не сотні сіл з назвами Жовтневе, Першотравневе, Радянське, які в багатьох випадках замінили давні назви, що відображали історію їхнього заснування [5].

Уніфікація географічних назв в УРСР супроводжувалась їхньою русифікацією. У виданні «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ» [10] 1987 року можна знайти численну групу таких назв населених пунктів, як Первомаївка, Первомайськ, Первомайське, Победа, Побідне, Советське, Октябрьське тощо, якими фактично на офіційному рівні узаконювали суржик та мовні покручі.

Топонімія України за Радянського Союзу зазнала масштабних руйнацій. Це можна проілюструвати на прикладі змін у топоніміці західних областей після входження до складу УРСР. Як дослідив львівський історик і мовознавець Олег Купчинський, на Західній Україні, де більшість міст і сіл виникла до XV століття, за кожні сто років у середньому змінювалося 20 назв населених пунктів. А лише за 50 років радянської влади в кожній із семи західноукраїнських областей перейменовано в середньому по 100 населених пунктів [5].

Як уже зазначалося, суспільно-політичні зміни в Україні

наприкінці ХХ ст. – перебудова, розпад СРСР, утвердження національної незалежності – не могли не відобразитися в практиці найменування міст та міських об'єктів. Однак зрушення в топоніміконі були неоднаково інтенсивними та відбувалися у різний спосіб, залежно від регіону країни. У Західній Україні з кінця 1980-х років до 2000 року (найактивніше – у 1989–1991 р.р.) спостерігалася тотальна заміна радянських найменувань на нові або повернення історичних (дорадянських) назв. З іншого боку, у східних, південних та центральних областях топонімікон залишився майже суцільно радянським, не зазнав адміністративних втручань. Лише в декотрих обласних центрах (Харків, Черкаси, Чернігів) частині вулиць і майданів було повернуто історичні назви або надано нові, проте це поодинокі і несистемні зміни.

Тобто спостерігаються відмінності в топонімічній політиці незалежної України. Вони пояснюються тим, що західноукраїнські землі значно пізніше були піддані радянізації і тут важче приживалися штампи радянської пропаганди порівняно з рештою України. Тому викликана розпадом Радянського Союзу «топонімічна революція» на заході зустріла широку підтримку громадськості й набула тотального розмаху. Наприклад, у Львові від 1989 року змінено назви понад 580 об'єктів міської топографії; в Ужгороді впродовж тільки 1990–1994 рр. було перейменовано 64 вулиці, провулки, проспекти, набережні та майдани.

Івано-Франківський вчений Анатолій Міцкан повідомив, що Івано-Франківська область – єдина область України, яка повністю позбулася радянських топонімів [6]. При цьому він відзначає, що лише Івано-Франківська, Хмельницька, Тернопільська, Закарпатська, Вінницька і Чернівецька області позбулися комуністичних топонімів (назв населених пунктів).

В інших регіонах України (особливо на Сході та Півдні) реформуванню топонімікону заважають певні причини.

По-перше, місцеві назви міцно вкоренились у свідомість мешканців цих регіонів, адже упродовж 70 років панування радянської влади тут виросло щонайменше три покоління людей.

По-друге, протягом ХХ століття такі міста Центральної та Східної України, як Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ перетворилися з провінційних тихих місць на великі промислові центри. А отже, стара історична топографія уже не могла вписуватися у план сучасного міста.

По-третє, багато об'єктів з'явилися після 1917 року і тому отримали назви радянські за змістом. Заперечувати такий факт нашої історії не варто.

По-четверте, заміна радянських найменувань на пов'язані з незалежною Україною (наприклад, Грушевського, Січових Стрільців, Стуса, а особливо, Петлюри, Коновальця, Бандери) негативно сприймається місцевою громадськістю, можливо навіть вороже, тому що ментальність східного та південного українця сформована під російським впливом, і запропонувати тут щось інше, «нерадянську» альтернативу, взагалі важко.

За словами Анатолія Міцкана, абсолютним «чемпіоном» за кількістю імперських топонімів є Крим (11 міст). За ним йде Харків – 7 міст, Одеська і Житомирська області – по 6 міст, Донецька – 5 і так далі. Навіть Львівська область представлена «червоною плямою» - місто Червоноград (колишній Кристинопіль). Наявність таких радянських топонімів у їх кількісному вимірі відображена на карті (рис. 1).

Серед «комуністичних атавізмів» абсолютним лідером у назвах українських міст і містечок є червоний комуністичний колір. Він згадується у назвах сімнадцяти міст. У семи випадках з сімнадцяти він згадується як «червоний», а у решти десяти – як «красний» (у значенні кольору) [6].

Для перейменування населених пунктів потрібна законодавча ініціатива. У статті 85 Конституції України закріплено повноваження Верховної Ради більшістю голосів депутатського складу приймати таке рішення. І, що цікаво, ветовати це рішення парламенту президент не має права [11]. Проте тривалий час законопроекти, спрямовані на подолання комуністичної ідеології, не знаходили підтримки у депутатах.

На честь 20-річчя Незалежності України депутати Верховної Ради виступили з ініціативою очистити мапу країни від радянських назв. Для цього до парламенту було внесено законопроект про відновлення історичних назв 25 міст. Пропонувалося повернути старі назви містам Дніпродзержинськ (до 1936 року – Кам'янське), Котовську (раніше – Бірзула), Торезу (місто Чистякове, що носило назву свого засновника, 1964 року з невідомих причин було перейменовано на честь французького комуніста Моріса Тореза). Інших назв також потребували Новомосковськ, Первомайськ, Красноармійськ, Кузнецовськ тощо.

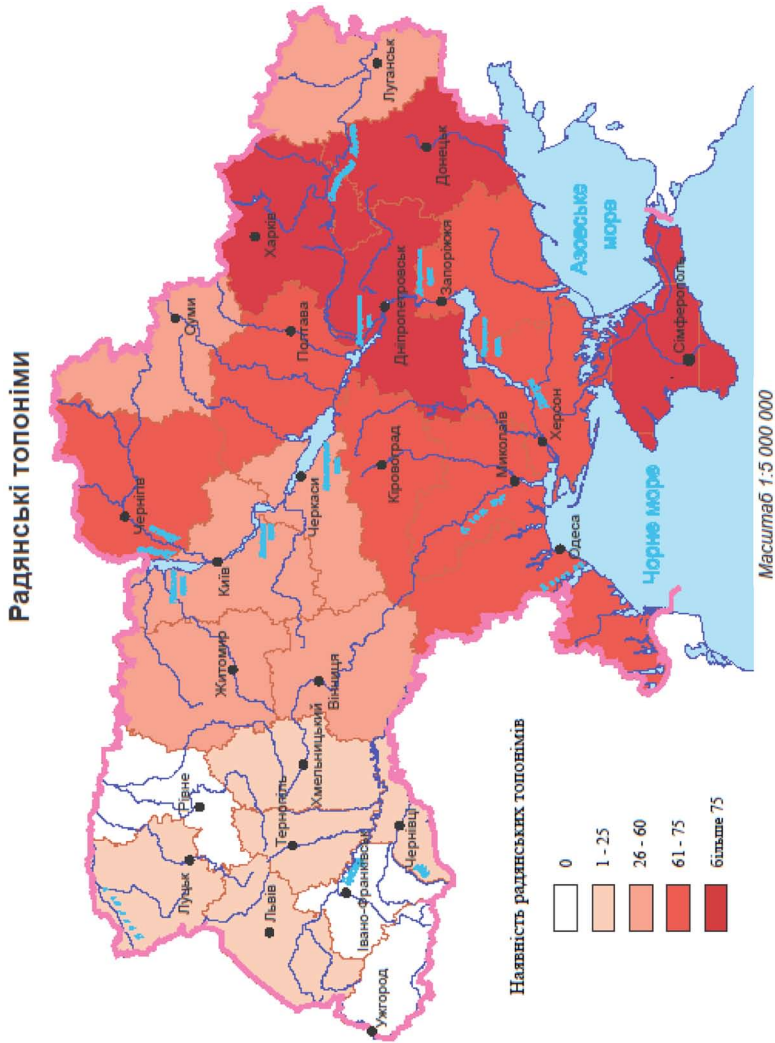

Рис. 1. Кiлькiсть радянських топонiмiв за областями України (2012 р.)

Складнiша ситуацiя довкола Кiровограда i Днiпропетровська, адже це адмiнiстративнi одиницi обласного рiвня, а їхнi колишнi назви мають iмперський характер: Єлисаветграду та Катеринославу, вiдповiдно, дали найменування на честь росiйських цариць. У цьому зв'язку виникла пропозицiя перейменувати Днiпропетровськ на Сiчеслав, а Кiровоград – на Златопiль.

Пiд час Революцiї гiдностi, що завершилась падiнням режиму Януковича, громадяни України продемонстрували своє неприйняття

будь-якого прояву тоталітаризму. За влучним журналістським визначенням країною прокотилася хвиля ленінопадів: численні пам'ятники вождю пролетаріату, встановлені у центрі кожного міста, – символи радянської тоталітарної системи – безжалісно скидали з постаментів. За рік по тому Верховна Рада ухвалила Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» (закон про декомунізацію).

Якщо у попередніх законопроектах, котрі не були прийняті парламентом, йшлося про необхідне перейменування радянських топонімів, у новому законі забороняється пропаганда комуністичного режиму та його символіки. Зокрема, символікою комуністичного режиму у пункті «є» ч. 4 ст. 1 закону про декомунізацію визначено і назви адміністративних одиниць, топонімики населених пунктів, найменування підприємств, установ, організацій, в яких використано імена (псевдоніми) людей, що обіймали керівні пости у комуністичній партії, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії (з'їзди компартії, річниця Жовтневого перевороту, дати встановлення радянської влади тощо).

У законі про декомунізацію чітко прописано відповідальність громадян та юридичних осіб, особливо партій, організацій, друкованих органів, за використання комуністичної символіки. Проте немає вказівки, чи відповідатиме хтось взагалі за незмінні топонімічні назви.

Закон про декомунізацію дещо запізнилий. Наприклад, Чехія прийняла аналогічний закон одразу після розпаду СРСР, у Польщі та Литві уже давно діє кримінальна відповідальність за використання комуністичної символіки [4]. В Україні закон лише набере чинності. Та, мабуть, краще пізно, ніж ніколи.

Щодо найменування населених пунктів у СРСР, як бачимо, у цьому процесі не було ніякої логіки: міста отримували імена більшовицьких лідерів, жодним чином не пов'язаних з історією краю, а подекуди й взагалі – винуватців місцевих трагедій. Проте у назвах площ і вулиць простежувався системний підхід. Прихід радянської влади спричинив появу певного шаблону: тисячі поселень – від щонайменших сіл до потужних мегаполісів – дістали типову схему найменування вулиць і площ: Леніна – Свердлова – Кірова – Калініна – Маркса – Енгельса – Фрунзе – Чапаєва – Червоної Армії – площа Жовтневої революції – площа

Миру і т. ін. Залежно від політичних змін у державі такий набір назв дещо коригувався, проте в цілому залишався незмінним аж до початку 1990-х років. Тотальна уніфікація топонімів незалежно від географічних та історичних умов території призвела до повного нівелювання національних, історично зумовлених місцевих особливостей найменувань, адже такі історичні назви за радянської епохи масово вилучалися з обігу [5].

У найменуваннях вулиць і площ застосовувалась єдина для всіх міст модель. Оскільки, як уже зазначалося вище, процеси дерадянїзації йдуть в Україні повільно, особливо у східних та південних областях, найпопулярнішою назвою для центральної вулиці або такої, де розташовані місцеві органи влади, є вулиця Леніна. Назва Незалежності зустрічається в адресах тільки 219 разів, Грушевського – 101 раз. Для порівняння: Леніна – 4463 разів, Радянська – 945. Також в Україні є більше сотні центральних вулиць із назвами Колгоспна, Кірова, Калініна, Щорса тощо [7].

Загалом топонімів часів СРСР в адресах органів влади у 20 разів більше, ніж назв, пов'язаних із Незалежністю. Ініціативна група, використавши інформацію з офіційного сайту Верховної Ради України та сайту openstreetmap.org, проаналізувала назви головних вулиць 20 тисяч населених пунктів. Їхні назви були поділені на три групи: радянські, нейтральні та ті, що асоціюються з незалежністю.

До радянських віднесено усі пов'язані із комуністичною і соціалістичною ідеологією, тобто: Леніна, Комуністична, Комсомольська, Калініна і т.д. До незалежницьких – ті вулиці та площі, що названі на честь цієї події, містять слово «свобода» або носять ім'я діячів українського визвольного руху. Безумовний лідер з незалежницьких назв – Івано-Франківщина, де 14 разів зустрічається вулиця Бандери, а також є до десяти вулиць Шухевича, Шептицького, Черновола і Мазепи.

До вулиць і площ із нейтральними назвами відносимо такі, як Миру, Слави, Молодіжна, Шкільна, Гагаріна, Центральна, Космонавтів, Московська. Ці топоніми не пов'язані з радянською ідеологією, проте у Радянському Союзі вони отримували певне ідеологічне навантаження, що з часом сильно зменшилося.

Аналіз показує, що понад 52 % усіх назв апелюють до епохи СРСР, трохи більше 45 % – мають нейтральну конотацію і лише 2,4 % стосуються доби незалежності України [4].

Висновок. На основі дослідження визначено, що в українських топонімах, написах, монументах та пам'ятних знаках повсюдно відображена пропаганда радянських вождів, військовослужбовців, відомих діячів та самої символіки Радянського Союзу. Така пропаганда тоталітарної імперії мала в перші ж роки незалежності поступитися місцем символам і знакам національної історії та культури. Саме так відбулась дерадянізація топонімії й демонтаж пам'ятників комуністичним вождям в усіх країнах Центрально-Східної Європи. Необхідним є вшанування пам'яті справжніх національних героїв – борців за визволення України, видатних діячів української культури, науки й духовності. Очищення від радянської символіки шляхом перейменування поверне Україні її справжній образ, надасть свого, самобутнього національного характеру її історико-культурному простору, звільнить його від знаків колишньої комуністичної імперії.

Рецензент – кандидат географічних наук, доцент Т. В. Дудун

Література:

1. Україна. Політико-адміністративна карта. Масштаб 1:500000 : Показчик географічних назв [Текст] / за ред. В. В. Вдовенко, О. В. Хільчевської. – К. : ДНВП «Картографія», 2006. – 320 с.
2. Про географічні назви : Закон України від 31 травня 2005 р. № 2604-IV // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 27. – Ст. 360.
3. Таранова Н. Основні етапи розвитку топонімії як науки / Н. Таранова // Наукові записки Тернопільського НПУ імені В. Гнатюка. – 2006. – № 2 (Серія «Географія»).
4. Лебедь Р. «Червоні» вулиці: Ленін досі домінує на мапі України [Електронний ресурс] // BBC Україна. – 2012. – 15 червня. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/2012/06/120614_lenins_streets_rl.shtml.
5. Масенко Л. Як позбутися радянської спадщини у топонімії [Електронний ресурс] / Л. Масенко // День: Щоденна всеукраїнська газета; офіційний сайт. – 2013. – 18 червня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/podrobnosti/kak-izbavitsya-ot-sovetskogo-naslediya-v-toponimii>.
6. Міцкан А. Івано-Франківська область позбулась радянських топонімів [Електронний ресурс] // Вголос: Інформаційна агенція. – 2005. – 30 липня. – Режим доступу:

http://vgolos.com.ua/news/ivanofrankivska_oblast_pozbulas_radyanskyh_toponimiv_26913.html?print.

7. Органи місцевого самоврядування в Україні: Довідник телефонів та поштових адрес Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/ADM/dov/zmist.html>.

8. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки : законопроект від 6 квітня 2015 р. № 2558 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670.

9. Радянські топоніми населених пунктів України [Електронний ресурс] / Товариство дослідників України : офіційний сайт. – Режим доступу: <http://tdukr.com/nashi-doslidzhennia/proekti/poshirennia-radianskikh-toponimiv-v-ukrayini/radianski-toponimi-naselenikh-punktiv-ukrayini>.

10. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ / [під. ред. В. І. Кирненко, В. І. Стадник]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – 504 с.

11. У ЦВК розповіли, як перейменувати Дніпропетровськ, Кіровоград та відповідні області [Електронний ресурс] // УНІАН: Інформаційне агентство. – 2015. – 10 квітня. – Режим доступу:

<http://www.unian.ua/politics/1065863-zastupnik-golovi-tsvk-rozpoviv-yak-pereymenuvati-dnipropetrovsk-kirovograd-ta-vidpovidni-oblasti.html>.

А. А. Зелинская

СОВЕТСКАЯ ТОПОНИМИЯ В УКРАИНЕ: СОВРЕМЕННАЯ СИТУАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Проанализирована украинская топонимика населенных пунктов и административных объектов в них. Определено, что в независимой Украине до сих пор преобладает советская топонимия. Это объясняется медленными процессами переименований на Востоке, Юге и в Центре страны. По материалам разработана карта.

Ключевые слова: топонимия, переименование, советская идеология, Украина, закон о декоммунизации.

A. Zelinska

SOVIET TOPONYMY IN UKRAINE: CURRENT SITUATION AND PERSPECTIVES

The Ukrainian toponymy of settlements and administrative objects are analyzed. Soviet toponymy is determined as predominant due to the slow renaming process in the east, south and center part of the country. The text is illustrated with map.

Keywords: toponymy, rename, Soviet ideology, Ukraine, dekomunization law.

Надійшла до редакції 9 квітня 2015 р.